

PAPP ENDRE

Csak bűnrészes

Önbemutató és sorsértelmezés

Cs. Szabó Lászlónál

PAPP ENDRE (1967) Budapest

A PSZICHIKAI VALÓSÁG ÍRÓJA

A *Hűlő árnyékban* című memoár és a *Két tükör közt* önreprezentáló beszélgetései szorosan összetartoznak: önértelmezések. Írói felütésnek is megtenné, mégis a végső egyenlegvonás könyvbeli hátsó traktusában hangzik fel a rétori kérdés: „De miféle tapasztalatokat, milyen tanítást adhatnék át egy kalandosan változatos, viharvert, vagyontalan, viszont sohasem könnyelmű, sőt diplomatikusan megfontolt élet alkonyán?”¹ Cs. Szabó László a hitelesség tekintetében kételkedve fordul az önéletírás felé: „De mind jobban gyanakszom a műfajra, akármennyire őszinte az ember, mégis kacér a kép, még a kegyetlen is. [...] öncsaló tetszélges minden önéletrajz.”² Mindamellettt visszaemlékezéseit elrendezve jelét adja, hogy tökéletesen tisztában van az önéletrajzi emlékezet pszichikus természetével: „Magánéletem összeolvad benne idegen sorsokkal, lelkem a köz lelkével.”³ Valóban, hiszen az önéletírás nem csupán önreflexív aktus, hanem a személyes és a kollektív kultúra összjátéka.

Alighanem ez a kijelentés rövid kifejtésre szorul. Induljunk ki abból, hogy az élmény, az éntudat egyidejűleg teremtője és eredménye az önéletrajzi emlékezetnek. Az autobiografikus visszaemlékezés indítékai között megtalálható az öngizolás, az önértékelés, az identitásfenntartás és önreprezentálás. Az énemlékezet elidegeníthetetlen sajátja, hogy folyton változó és újraszerkesztett. Egyértelmű célja, hogy a személyes történet érzetét keltse, egy mások által akceptálható sorsot mutasson fel. Éppen a mások elismerésére utaltsága miatt szociálisan és kulturálisan beágyazott és behatárolt. Az önismeret tudatos és nem tudatos, rejtett elemeket tartalmazó rendszer, amely folytonosan viszonyul korábbi önmagához és a külső világhoz, ezért szükségszerűen önminősítő. Az introspekció konstruáló folyamat, a biografikus élmény valósága értelmezés eredménye. Pszichikus valóságot eredményez, amelynek saját időérzete van, ebben bontakozik ki az élet története. A múlt és a jelen egybeolvad a saját létidőben. A személyes élettörténet folyamatos tudati és mentális szerkesztése eredendően emlékeztet a műalkotás folyamatára, de mindig társas történés alakjában zajlik le, a külső reakciókat beépítő együtszerkesztést mutat. Ezúton jön létre a személyes kultúra, mely tágabb kulturális kontextusba illeszkedik. Az egyént övező történelmi valóság és kultúra komponensei személyes jelentéssel bírónak válnak, ekképpen a kultúra szubjektivizálódik. Az élettörténet alkotója időben kiterjesztett narratív én, nemcsak a múlttal, a jövővel is, azaz célképzéssel rendelkezhet.⁴ Elkerülhetetlenül szembetalálja magát a realitás kérdésével, s a megértett és összefüggő rendszerbe konstruált saját élettörténetét tartja az igazi valóságnak. Gábrriel García Márquez *Azért élek, hogy elmeséljem az életem* című memoárjának kezdő mondata erről tanúskodik: „Az élet nem az, amit az ember átélt, hanem az, amire visszaemlékszik, s ahogy visszaemlékszik rá, amikor el akarja mesélni.” Az identitás az emlékezetnek van kiszolgáltatva. Az írásban megjelenő egzisztencia a látásmód tárgya. Időélménye személyes, tudása reflexív. Az elbeszélte személyes és kollektív múlt egyazon élettörténet eltérő kontextusa. Egyszerre hoz létre történő személyes és szociális identitást. Ebben az azonosságban a személyes időérzetnek magától értetődően térbeli összefüggései vannak.

Cs. Szabó Lászlónál nagyvonalakban az otthon, a haza és az itthon, a kinntartózkodás relációjáról lehet beszélni. Élete három fordulópontját jelöli meg: a születést (1905), a válást Erdélytől (1918) és a Magyarországtól való elköszönést (1949). Mentálisan meghatározó volta miatt még párizsi tanulmányútját sorolja esetleg melléjük (1925). Már Erdély, közelebbről Kolozsvár és Magyar-

Részlet a megjelenés előtt álló *Cs. Szabó László*-kismonográfiából. A könyv megírása idején a szerző az MMA ösztöndíjában részesült.

ország között is van érzelmi differencia mint őshaza, a személyiség bölcsője és felnevelője, illetve a fiatal- és felnőttkor szintere között. A hierarchia alsóbb szintjére kerül London, valamint a visszatérő tartózkodási hely, Olaszország. Írói vetülete a fizikai és szellemi értelemben is valós száműzetés élethelyzete. Az első, a gyerekkor világának elhagyása kényszerű cselekedet. Az áttételeiben ugyancsak kényszerű, de facto azonban önkéntes száműzetés, 1949 után hoz lényegi változást a térszemléletben. Előtte a haza a történelmi országot jelenti, az én külföldi utazásai élmény- és tapasztalatszerző jellegűek, a múlt hangsúlyos jelenléte mellett a jelen időre kíváncsiak. Jövőképük a háború fenyegetését mint már ismert tapasztalatot hordozzák. A nyugati élet viszont már a múltra koncentrál, zarándoklat jellegű utazásokat indukál, a múlt jelenné tételeivel próbálkozik. Jövőképe ugyancsak fenyegetéssel teli, de immár konkrétan nem azonosítható a fenyegető, inkább a kultúra-vesztés és az antropológiai kiüresedés veszélyét vetíti maga elé.

Cs. Szabó nem realista, hanem a pszichikai valóság írója. Bányai János azt fejtegette egy tanulmányában, hogy „önéletrajzi esszéje a kulturális beszédmód egyik kitüntetett változata, amelyben elkülönítve ugyan, mégis együtt van benne jelen a »valóságos« és a »fiktív« történet, a történelmi és az elképzelt”.⁵ Elkerül mindenfajta szakmai zsargont vagy diszciplináris behatároltságot a valómást tevő. Szakmaiság helyett az írói átélőképesség érdekli. Vállalt idegensége vagy akár anakronizmusa a világban személyes szabadságként, függetlenségként jelenik meg írásaiban, mint a fizikai-objektív időben való otthontalanság kompenzációja. Önsorsértelmezése, kiegészülve esztétikai önértésével, továbbá a létezés morális távlatú megítélése adja össze kulturális tudatát, amely nem magába zárt. Ontológia vagy más megközelítésben üdvtörténelmi kijáratát a logocentrikus értelemnek a világon, az egyszeri életen kívül helyezése biztosítja, ez egyben a világ- és létértés antropológiai behatároltságot jelenti. Cs. Szabónál a sors titokzatos elrendeltsége mögött a létezés végső megérthetlensége áll, innen táplálkozik elbeszéléseinek szürreálisba hajló szemléleti dimenziója. Fatalizmussal és csakazértis daccal fordul az uralhatatlan sors iránt, tudását létparadoxonokba sűríti. Ez az értelmetlen végzettel szembeesülő kulturális tudat eltéveszthetetlenül közép-európai, közelebről magyar sajátosságokat mutat. Látóköre felöleli a régi magyarságot, a felvilágosult racionalitás búvőkörében élő 18. századot, a nemzetépítő reformkort, a két háború közötti időszak válságtudatát, a háború utáni későmodernségnek a kész megoldásokkal és magyarázatokkal szembeni bizalmatlanságát, elkerülve ugyanakkor annak személyiségkrízisét és nyelvi elbizonytalanodását. Csupa ellentmondás az írói személyisége, de entitás marad, sőt, fel sem merül benne, hogy ne lenne az. Cs. Szabó írói pályája a magyar klasszikus modernség első nagy hulláma, a Nyugat első nemzedéke, Ady, Babits és Kosztolányi után indult. A tudatában még többé-kevésbé egységes, a felvilágosodás elveire és a romantika egyéniségkultuszára épülő művészetfelfogás nosztalgijától áthatva, de már egy világképében ziláltabb, értékeiben elbizonytalanodott időszakban fogalmazta műfajokat vegyítő, mozaikos szerkesztésű, intertextuális áthatásokkal dolgozó esszéit, világérzékelésének irodalmi lenyomatait. Még hatottak rá a premodern axiómák: a zsenikultusz, a klasszikus ízlés normája, Herder természetfilozófiája, a Bildung önképzőeszméje, a tradicionális nemzeteszme fennkölttsége. Viszont nem hitt már a történelmi fejlődésben, az ember erkölcsi tökéletesedésében, az igazságra való rátalálás problémátlanságában. Az átmenetiség érzése kondicionálta mind történelmi, mind esztétikai értelemben, a kulturális hagyomány tekintetében azonban a töretlen kontinuitást képviselte.

KÉT TÜKÖR KÖZT; HÜLŐ ÁRNYÉKBAN

Közelebről vizsgálva a köteteket, a *Hűlő árnyékban* Cs. Szabó László önéletrajzi írásait fogja egybe. A kötet végén olvasható a függelék, amelyben Czigány Lóránt bibliográfiában gyűjti össze az író 1949 és – a bővített változatban már a teljes életműre kiterjesztett – 1984 közötti külföldi irodalmi munkásságát, illetve a személyére vonatkozó legfontosabb irodalmat. A „század tanúja” szólal meg az írásokban, aki a „rettenetes” 20. században zajló kalandos és szenvedéssel teli életét teszi az önvizsgálat mérlegére. Summáját már a bevezető sorokban tisztázza: „Dacolva a Sorssal, részvételt másokért, érdemes vállalni az életet. Hetvenévesen egy nagyon rövid vallomásban másképp mondtam: mindig rendelkezésre kell állni.”⁶ Keresztény humanista világnézetével indokolja cselekedeteit. Kamaszkori protestáns „oltásának” tulajdonítja az egész életen át munkára sarkalló belső kész-

tetését: a rábízott talentumokkal való elszámolás kötelességét. Arról ír, hogy nincs karizmatikus küldetéstudata, s a tűnődés inkább az alázatot és szolgálókészséget fokozta benne.

A saját látásmód és a visszahúzódva birtokolt külön valóság joga visszavetítve már megtalálható a kezdeti évek kisvilágában is. „Nincs gyermek, aki csak abban hinne és bízna, amit lát” – írja.⁷ Érzelmes városrajzban számol be kolozsvári gyermekkorra emlékeiről (*Város a század elején*), amelybe beleszővi a „civitas primera” történelmét, kulturális emlékezetét, közösségi szellemét és jellegzetes alakjait. Ezernyi név tolul a tolla hegyére: Reményik Sándor, Jósika Miklós, Kriza János, Wesselényi Miklós, Kemény Zsigmond, Mikó Imre, Orbán Balázs, Gyulai Pál, Barabás Miklós, Apáczai Csere János, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár stb., akinek valamilyen formában köze volt a városhoz. Emlékei kavalkádjában, impresszionisztikus látomásában a lelkület, a szellem, a mindent átható művelődés megragadása a cél. Hangulatok, látványok, a plasztikus történelem, a személyes és családi múlt, az enteriőrök, épületek, tájelemek, városrészek, utcák megjelenítései mind ezt szolgálják. Milyen volt Kolozsvár? Mértéktartó, puritánul elegáns, tartózkodóan udvarias. Nagy jellem a maga antropomorfizáltságában, mert mindig önmaga akart lenni. Atmoszférája örök: „Ami egyszer megtörtént, mintha még folyton történnék ebben a városban.”⁸ Nemcsak fizikai vagy történelmi realitás, a személyiség személyes emlékezet hozzájárulásával az, ami: az örök forrás. Nem nehéz észrevenni a párhuzamot Rómával.

Élete nagy töréspontjaként élte meg az 1918-as Budapestre költözést – ettől a dátumtól eredeztetni emigrációját. Személyes életútjának cezúráit a század sorsfordító eseményei jelentik: az első világháborús vereség, a trianoni országcsönkolás, a kommunista hatalomátvétel előli emigráció, 1956 lélekemelő és tragikus élménye, majd a hatvanas évektől a Nyugatra menekülő fiatalok között végzett tanító munkája, a számos európai városban megtartott „repülő egyetemi” előadások. Visszaemlékezéseiben lélektanilag motivált portrékban örökíti meg a „legyűrhetetlenek” látott édesanyja és édesapja, a Nemzeti Lovarda igazgatója, illetve fegyvertársának tekintett elhunyt második felesége, továbbá az utána szökő egyetlen fia portréját. A többrétű, a mentalitástól a tárgyi relikviákig érvényes hatókörű családi örökségét meghatározónak véli személyisége alakulásában. Ahogyan írja: „Belénk vannak oltva az ősök.” A meghitt barátság hangján szól fiatalok közötti közösségről: a „Hétfőiek” – irodalomtörténeti kategóriával: „az esszéíró nemzedék” – szellemi köréről. Társával, Halász Gáborral, Ignótus Pállal, Kerecsényi Dezsővel, Szerb Antallal és Hevesi Andrással a Nyugat folyóirat második nemzedékéhez sorolták magukat.⁹ Feltűnnek memoárjában a tanáraiként tisztelt Babits Mihály és Hatvany Lajos, első felesége utáni apósa, Nagy Endre humorista, a szeretet hangján szól Móricz Zsigmond barátságáról. Karakteres elbeszélői vonás, hogy az élet helyszínei kultúrtájként jelennek meg, így a külső Józsefváros is, amely magába fogadja Kacsóh Pongrácot, Csontos Gyulát, Bartók Bélát, Bajor Gizit és Babits Mihályt – így együtt azok, amik: éltető közeg. Ahogyan az a kávéházak irodalmi kultúrája, az urbánus közboldogság kellékei. Beszámol továbbá karrierjének fő állomásairól: a Közgazdaság-tudományi Egyetemen végzett diplomáciai szakról, a gazdaságtörténelemből tett doktori címről, a Kozma Miklós elnök hívására betöltött irodalmi osztályvezetői pozíciójáról a Magyar Rádióban, az 1945 után a Képzőművészeti Főiskolán szerzett művelődéstörténeti katedráig folytatva sort. A fordulat évében, 1949-ben érte itáliai tanulmányútján Bóka László hazarendelő sürgőnye. „Sorsomat e szöveg döntötte el”, vonja le a következtetést, s tárgyyszerűen hozzáteszi, hogy mindene odalett: „elvesztettem írói hivatásomat, valamennyi olvasómat s magyar pályatársaimat”.¹⁰ A fátumos eset dramatikus bemutatásban tárul fel. Bóka táviratára – „szolgálattételre azonnal jelentkezék boka” – egy sürgöny a válasz a miniszter Ortutay Gyulának: „tanszékemről lemondok”.¹¹ Mondhatni, örkényi „egyperces novella” született. Ezt műfajilag egy miniatűr monodráma követi: „Mindent elvesztettem, ami drága volt nekem, mindent, ami száz szállal nőtt a szívemhez, mindent, mindent.”¹²

A nélkülözés éveitől 1951-ben a BBC magyar adása hívta meg munkatársnak. Angliai életét az elvesztett státusz visszanyerésének küzdelmeként értékeli. Fokozatosan visszakapta régi foglalkozásait: újra – az emigráció körében – elismert íróvá, önálló műsorra bíró rádiós szerkesztővé és az 1956-os forradalom hozományaként a menekült fiatalok tanárává vált. Novellisztikus írásokban számol be életének különleges élményeiről. A *felsült titkos ügynök* egy második világháborús katonai küldetésben játszott avatatlan, mégis sikeres közreműködés története. A *farkas tanyában* érzékletes leírását adja a német Birodalmi Kancellárián, Hitler üres dolgozószobájában tett látogatásának. A *Puska, kötszer, kucsma* című elbeszélés az angoloknak a magyar forradalomban nyújtott

segítségéről szól. Egy szemtanútól hallja a minősítést: „Milyen volt? – Gyönyörű. [...] Mosoly, mosoly mindenütt. Kézfogás.”¹³

Sorselemzésében ambivalens érzéseiről tesz vallomást. Szenvedélyesen ragaszkodik az európai kultúrához, s éppen azért kötődik hozzá, mert különbözik attól. Nincs pontosabb értelmezése a kijelentésnek, mint Csoóri Sándoré: „Azt a tudatot igyekszik erősíteni bennünk, hogy nem leszünk addig európaiak, míg nem tudjuk elkülöníteni magunkat Európától, mivelhogy az európaiság önállóságot, lelki függetlenséget jelent.”¹⁴ A nyugati kultúra mélysége utolérhetetlen. Ebből az okból kifolyólag viszonyát művelődési eszményéhez egyszerre jellemzi a vonzódás és a történelmi-társadalmi kritika, a művészi nagyság és szépség előtti elragadtatás, valamint az önvállalás. A magyar irodalom és a kis népek irodalmának elvi törvénye felfogása szerint a „kétirányú, teljes nyitottság a civilizált Nyugat és saját népük mélyrétegei iránt”.¹⁵ Vigasztalónak találja a tudatot, hogy nemzetéért idegenben is élhet. A teremtő cselekvés célját – ezért írt Cs. Szabó kizárólag magyarul – a nemzeti közösségen belül találja meg: „Tud rólunk a világ annyit, amennyit, minél többet, annál jobb, de mi elsősorban egymásért vagyunk.”¹⁶ Antik, görög minta alapján igazolja választott életformáját, bizonygatva, hogy négyezer éves történetük folyvást meggyőz: a diaszpóralét örök és természetes életforma, ugyanúgy, mint a mélyen gyökerező nemzeti, utolsó vércseppig féltett és védett országhatárok közti. Személyes élettörténetében a fátumot is hatóerőnek gondolja: „sorsunkban csak bűnrészesek vagyunk, nem egyedüli bűnösök”.¹⁷ Az elvégzett munka miatti önbizalom, a csapások és fájdalmak sztoikus nyugalommal való viselésének megnyugtató bizonyága mellett folytonosan kísérti a csalódottság, a remények bevalatlanságának érzése: „Valószínűleg vittem annyira, mint Batsányi János vagy Bajza József, s ez nem csekélység, de csupán Csokonainak és Vörösmartyknak érdemes lenni. Kudarc a legtöbb élet, a sikeresnek látszó is, az enyém csődtömeg. Egy ideig megdöbbenett ez a lesújtó felismerés, ma már mindinkább tragikomikus.”¹⁸ Előfordul, hogy rácsodálkozó távolságtartással tekint korábbi önmagára. Elveszetteknek hitt háborús naplóját valaki utánaküldi Londonba. Az első öröm utáni reakciója nem szokványos: „Olvasgattam egy ideig, aztán végleg félretettem, nyugodjék holtan vagy tetszhalottan. Idegen ember írta: egy budapesti bujdosó.”¹⁹ Megkísérti a hiábavalóság gyötrelme is: „Minden mű, a tökéletesen zártnak és kereknek látszó is bizonyosan csonka a halál percében: önkínzó szemrehányások tüzes rostélyá.”²⁰ Egy Babits-relikvia sorsában – halotti maszkját a Cs. Szabó lakását elrekviráló megszálló szovjet katonák ablaktámasznak használták – kifejezi illúzióktól mentes történelmi tapasztalatát: „orosz kezelésben már nem a Jó Halálra intett, csupán emlékeztető volt az Emberi Komédiára.”²¹

Az önbemutató narrátor nem tart következetes időrendet az elbeszélés menetében, csapong. Élménybeszámoló, városrajzok, meditációk, szakértő előadások, történetmesélés, történelmi reflexiók, művészeti, irodalmi állásfoglalások váltják egymást szeszélyes sorrendben a születéstől az öregségig tartó természetes életvonulatban. A komplex életértelmezés megalkothatóságát ugyan nem akadályozzák meg a részletek rendezetlenségei, de az egészen belül ható, a formára is kiterjedő elbizonytalanodások az átmenetiség benyomását idézik elő. Az életidő megjelölésére szolgáló szó kiválasztása is beszédes, mert elszomorító, beteg századot emleget, s nem saját arculatú kort. A létállapot tapasztalata drámai hatású. Megerősíti édesanyja kegyetlen sorsának jelképpé emelt, mégis tárgyilagos bemutatása: „Átjáró folyosón élt nem hónapokig, hanem körülbelül két évtizedig.”²² Mindezen túl, az átmenetiség érzése konstans tudati állapotként könyvelhető el, ahogyan azt már egy 1928-as naplórészlet bizonyítja. Ebben a kassai, bártfai, lőcsei oltárképek szemlélése kiváltotta bejegyzésben arról elmélkedik, hogy ha egy „sötét kor” – amely még nem ismerte az iskolakötelezettséget, ahol városirtó hadvezérek zsarolták a népet, s a jobbágy nem viselhetett hivatalt, s a törvényhozói és bírói hatalom nem volt elválasztva egymástól – ilyen tiszta lélekkel volt képes ábrázolni, akkor a saját felvilágosodott és modern világa már képlékenynyé vált: „Ha az európai kultúra lényegében csakugyan olyan léleklátó és magába szálló, mint ezek a neuraszténias, spirituális kezek, amelyeket szavazati jogot nem gyakorló polgárok faragtak és festettek, akkor a mi korunk már egy átmeneti kultúrtípus, de semmi esetre sem tisztán európai.”²³

A személyes szellemi szabadság birtokában beszél a halálról. Felidézi Kandó László festő róla költött sírfeliratát: „Itt nyugszik Szarvas Szív, aki művelt hulla akart lenni.”²⁴ A visszafogott önróniából azonban azonnal sztoikus elégiába vált az utolsó mondatok testamentumi rendelkezésében: „feküdjem ott, ahová éppen letesznek.”²⁵ S elcsendesítésként egy Zrínyi-strófával teszi ki az érzel-

mi nyugvópontot: „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó, / Órák tisztességes csak légyen utolsó. / Akár farkas, akár emésszen meg holló: / Mindenütt felyül ég, a' föld lészen alsó.”

Úgy temetkeznek, mint egy pápa. A legnagyobb egyszerűséggel s a legnagyobb szerénységgel: más avatottabb szavaival.

A *Két tükör beszélgetései* legalább annyira tudatos önvallomások, mint a memoáré. Sőt, maga a műfaj, a beszélgetés is nagyító alá kerül mint irodalmi hagyomány. Számos hivatkozott előzményből – csak mutatóban: Eckermann beszélgetése Goethével, Hazlitt, az angol esszé mesterének eszmecseréje James Northcotterrel, Claude Mauriac purparléja André Gide-del – az idők változását látja meg. Cs. Szabó az angol mentalitást érzi magához közel: nem akarja túl komolyan venni magát, meg akarja őrizni távolságtartó öniróniáját, nehogy nevetségessé váljon mások számára. Korábban még egészen más súlya volt az egyéniségnek. Az interjúalany önpozicionálása kiderül a következő idézetből: „A múlt század »tanulatlanabb« óriásai egészen másként voltak nagyon okosak, mint a kicsiszolt s olykor már enciklopedikus látókörű utódaik, az unokák. Tömeghatás és műveltség mindenetre fordítva viszonylik egymáshoz: amíg éltek, azok a letűnt, darabos titánok voltak egyúttal a legtektintélyesebb best-sellerek.”²⁶ A művész távolsága a közízléstől és közérdeklődéstől a modernség közhelye, kétségtelen igazsága szorítja arra a saját el nem ismert fontosságának tudatában élő alkotót, hogy önreflexív viszonylatot teremtsen a nyilatkozataiban. A műfajról írott kis esszéjében két önpozicionáló megállapítást tesz. Megerősíti a Magyar Néző szerepét, amelynek a személyes szabadság a záloga. Mellé állítja a Magyar Peregrinus alakját, az egyirányú közvetítést Nyugatról a magyarság felé. Utóbbit – eltérően a memoártól – felmenti a szolgálat terhe alól, hangsúlyozva, hogy „a felszín alatt áramló, hatalmas történelmi akarat által sodortatva”²⁷ szándéktalanul, fátumosan cselekszik. Nagy hozadéka a beszélgetéseknek az írói személyiség öntükrözése. Az *Ember és műfaj* című interjúban, amelyet rádiós munkatársa, Siklós István készített, Cs. Szabó feltárja „műhelytitkait”. A modern magyar esszé képviselőjében szól a műfaji előzményekről: a spanyol szerzők – Unamuno, Eugenio D’Ors, Ortega y Gasset –, az angolok – Aldous Huxley, Lytton Strachey – hatásáról, a neofrivól, nagyúri ironikus tiszteletlenségről, Virginia Woolf, William Hazlitt, Cocteau példájáról. A magyar elődök közül a reformkori utazókat emeli ki: Wesselényi Miklóst, Eötvös Józsefet, Gorove Istvánt, Pulszky Ferencet, Trefort Ágostont, Irinyi Józsefet, Bölöni Farkas Sándort. Mesterként tekintett T. S. Eliotra és Babits Mihályra. Ami igazán modernné tette ő és társai esszéírását, arról azt gondolja, hogy mindannyian Proust, Joyce és Babits nyomvonalán haladva Bergson követői: „az ő intuitív ismeretelmélete lappangott igyekezetünk mögött, hogy szakítsunk az elavult időkategóriákkal”.²⁸ A „másik időnek” nevezi azt a szemléletet, amely a múltat a jelennel folyton újjáteremti közös idősíkbá foglalásukkal. Cs. Szabó esszéírása valóban követi a bergsoni elveket: a szubjektív idő „felfedezésével”, a mélyebb valóság megismerésének, az értelem munkáját magába foglaló intuíciónak a szemléleti elvé tételével. A személyes tudati időtartam és az objektív tudat idejének, a valóság két rendjének, az érzékek világa heterogén terének, illetve a homogén tér szétválasztása s az élan vital, a vitalizmus hatásának keresése jellemző rá. Szemléltető az átváltozó képesség, az intuíció ismertetése, ahogy a teremtő szenvedélyben az eleven élet folyton újraalkotja a jelennel a múltat is. Így beszél erről: „Abból áll a folyamat – elég tisztán látom –, hogy belső radarjelzés ráfordítja kíváncsiságomat valamilyen történelmi, művelődéstörténeti vagy irodalmi jelenségre. Ösztönösen engedek a bevált jelzőrendszernek. Látszólag nem keveredem a nyers étellel [...] Csakhogy amikor egy letűnt történelmi helyzetbe s egy holt emberbe – valamikor valóságosba – beleélem magamat, a puszta kíváncsisággal kezdődő nyomozás a nyers életnél lyukad ki, mert egymás után lehámlanak a történelmi rétegek, s én átsodródok a visszapillantó ember védett állapotából a maga köré pillantó ember védtelen állapotába, kiderülnek a történelmi alakok, motívumok és pillanatok időszerű vonatkozásai, s végül ott állok fatálisan, derékig a Ma emésztő tüzeiben, a megfigyelő művelődéstörténész már elkötelezett *homo politicus*, igenis mellel megy az életnek.”²⁹ Nos, a Magyar Néző ártatlan szemlélődésnek ható helyfoglalásáról kiderült, hogy nagyon is aktív reakció az egyetemesnek tekintett szabadság és erkölcs nevében. Protestáns esszéírónak titulálja magát a szó szimbolikus értelmében is: protestáns, azaz puritán erkölcsöket szigorúan számon kérő.

Az erkölcs kérdése az élethelyzet meghatározó összetevője is. Kerényi Károly szavait idézi fel: „Hogy mi már nem vagyunk emigráció, mi a zsidósághoz hasonló diaszpóra vagyunk, öt világrészbe szétszórt, szinte megszámlálhatatlan kis és nem is mindig kis közösség, amelynek becsületes ket-tős hűségétől függ, hogy meddig marad fenn politikai és földrajzi egység, jelképesen: király nélkül.

[...] A Tóra: Arany János.³⁰ A diaszpóra meghatározás véglegesebb állapotot jelöl, de nem a fogalmi kategorizálás a fontos. Cs. Szabó konstans igazsága, hogy az emigráció örök emberi helyzet és állapot. Az emigráns nem cserél hazát, megőrzi a régit, az új országához pedig megpróbál lojális lenni. Az emigráció addig tart felszínen, fűzi hozzá, amíg van etikai értelme. Számára ez az értelem a hazához tartozás megélése kulturális dimenzióban. Az összefűző és megtartó kapocs az irodalmi műveltség és az anyanyelv. Erős, de sohasem támadó, sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztos, férfias szemérem; s világos, közérthető beszéd, a magyar ember kedves, bölcs humora – Horváth János írta le így a nemzeti klasszicizmus Arany János műveiben megtestesülő ideálalakját.³¹ Aranynek a nemzetösszetartás kultikus-szagrális magasságába emelése vajon maga után vonja a nemzeti klasszicizmus Gyulai Pál által normává avatott életvitelbeli és esztétikai követelményeit is? Tényleg vissza akarja helyezni a 19. század eszményítését jogaiba, amellyel szemben határozta meg magát a Nyugat folyóirat, Cs. Szabó szellemi védjegye? Mivel következetesen visszautasítja saját személyére nézve és általánosságban is a prófétai-képviselői szerepet – érte ezalatt, hogy az író a nemzet lelkiismerete, emlékezőképessége, becsületének védelmezője, identitásának őrzője –, nehezen hihető róla, hogy egy örök minta hősszobrához akart volna visszatérni. Inkább arról van szó, hogy „nagyapáink, apáink őt tekintették a Biblia mellett a magyar nyelv élő forrásának”.³² A magyar nyelv legjobb beszélője és legteljesebb birtoklója cím mellé feltétlenül odatarozik a nemzet bárdjává minősítése is. „Valószínűleg ő az, aki Homérosz és Osszián módján túlélne a magyarságot, elsüllyedt sírja fölött lebegve a Tisza-parton, ahogy a hun énekmondók árnyait látta lebegni az alföldi csonthalmok felett. Nehéz napokban, a csüggedés óráiban maga is így gondolta önvigaszul, s ezt a szerepet szánta magának: a bárd szerepét, egy kihalt nép halhatatlan képviselőjében.”³³ Cs. Szabó azonban olyan babérokat osztogat, amelyek mégiscsak visszavezetnek a kortalan eszményítéshez, bár Aranyt nevezi az első modern költőnek. Történeti szempontból nem lehet senkit kinevezni a magyar nyelv isteni kinyilatkoztatójának, mert a nyelv szüntelen változik. Ez a helyzet a nemzet költőjének gránitalapzatával is: futóhomokra épült. Történi minősége és arculatának korlátozhatatlan változékonysága miatt a nemzetnek nem létezhet örök irodalmi kifejezője. Igyekezete egyrészt érthető: a kulturális hagyomány profán szakralizálási javaslata, más eszköze nem lévén, mentőövet dobhat a nyugati szórványba került magyarok közösségi azonosságtudatának megőrzéséhez. Viszont olyan megmerevített, akadémikus kulturális modellt állít fel – romantikus pátozzsal fűszerezve! – egyúttal, amely a magyar nyelvhez ragaszkodó művelődést a múltba zárja, anakronisztikussá teszi, s ezzel a biztos végét segíti elő. Arany János kábakővé minősítése megfelelő eszköz az érzelmi húrok pengetéséhez, a nemzeti tudat megmentéséhez azonban csak kiindulópont lehet, de Tóra, azaz Törvény nem.

A magyarok nemzeti mivolta egyébként is problémás Cs. Szabó számára. Pozitívan viszonyul a gondolathoz, amikor azt hangoztatja, hogy saját etnikuma nem rosszabb semelyik másiknál sem, s osztorozza az önlefozkodást, helyteleníti az önbecsmérlést. A józan közösségi önismeret ugyanakkor azt mondatja vele nációjáról: „Tehetséges, szívós, színes, becsvágyó, csak azért is egyének, s egy kocsonyás massa, amely a belső lazaság és bizonytalanság kompenzálására folyton hajtogatja, hogy ő: nemzet, nemzet, nemzet!”³⁴ Muszájból kiáll persze a meghasonlott, kocsonyás massa mellett, azonban nem mulasztja el a szembeállítást az angolokkal, akik valódi nemzetet alkotnak, mégpedig „alapreflexeik” működésében azok. Feltételezhetően azt érti ezen, hogy mentális alapszövetük és érték tudatuk közössége hasonló reakciókat vált ki belőlük az élet különböző kihívásaira. Ez a felismerés tehát a peregrinus műveltségközvetítő munkájának indoka. Egy valódi, régi nemzet mindennapi életvitelében talál új életre, s ez a fejlettségi idő- és minőségkülönbség jelöli ki a közvetítés mozgásirányát. Tapasztalataikkal felvértezve, tanulási folyamat során a magyar is remélheti ebben az értelemben tételezett nemzet némesedését, így hát a médium, akár önkéntelenül is, nemzeti feladatot teljesít.

Érdemes odafigyelni történelembölcseletének negatív emberképére is! A felvilágosodásnak a történelemben ható racionalitást vizionáló tekintete nehezen lát át Cs. Szabó elhomályosuló szemüvegén. Illúzióknak bizonyult a szemében az a polgári humanista elképzelés, hogy metafizikai alapozottság nélkül jó, jobb és végül tökéletes emberi világ hozható létre. Véleménye egyértelmű a kérdésben: „Állam és egyén viszonya többé nem racionális. Szabatosabban: megint nem az.”³⁵ Vállaltan a közép-európai történelmi tapasztalat birtokában fogalmazza meg kritikáját, amely a rémképet valósággá tette. Így folytatja: „Állam és egyén viszonyát időnként valami alantas, barbár misztika

jellemzi, s nem a józan egyezés, amire a racionalizmus tanított a századfordulón, civilizált vágyálomba ringatózva.³⁶ Ezzel szemben Európa megkapta Hitlert, a „munkakerülő emberi hulladékot” és Sztálint, a „szklerotikus örületet”.³⁷ Ami a legnagyobb botrány, hogy a tömegigény segítette őket pozíciójukba, amely eszméktől reméli megistenülését. Ítélete irgalmatlan: „Embert a baromtól az különbözteti meg, hogy az ember mint áldozat szerelmes a vágóhidak nagy szállítóiba. Édes meghalni nevükkel a cserepes ajkon.”³⁸ Maga köré nézve, a 20. század második felének „hájás” nyugati világában is észreveszi a belső hanyatlást, amin a földrész önmagától való elidegenedését, kultúrájának hátrahagyását érti. Érzékelt a piaci és hatalmi manipulációkat, amelyek az érdekek és a birtoklás körül forognak. Féltette a nyomorult embert, aki elpusztul a hiszékenység oltárán. A hidegháborús nagyhatalmi vetélkedésben, illetve a tőlük példát vevő terroristák mindennapi polgárháborújában az erkölcsi gátlások felmorzsolódását, a nihilizmus térnyerését vette észre. Alapvető késő modern tapasztalatot mondott ki a metafizikai gondolkodás, a vallásos világkép elvesztéséről s a tudomány fetiszizálásáról: „Isten tenyeréről a tudomány kezébe estünk; tartok tőle, hogy nem jó csere.”³⁹ Vajon mit szolt volna a mindenfajta emberi tudás totális relativizálását képviselő posztmodern állapot diszkurzív nyelvi modelljéhez, hogy az igazság csak megállapodás kérdése, szerencsés esetben, máskor csak hatalmi érdek? Disztópiákat is felvázolt megrendültségének kifejezésére. Fenyegetőnek látta mind Orwell sima modorú agyomosottjai világának eljövételét, mind a maeterlincki önkéntes Termeszállam beköszöntét. Sőt, a jövő emberének komputereknek való kiszolgáltatottságát is valós veszélynek írta le.

Fény az alagút végén? Alig pislákol: „Sötét a világ. De [...] még mindig elviselhető a keresztény világszemlélet pislogva is ható, megfagyott kegyelmi fényében, itt nyugaton.”⁴⁰ Életidejét 1914 óta tartó új vaskornak tartotta az író, amelynek a barbarizált késő római császárkor lehet az analógiája. Cs. Szabó önkéntes menedékének saját öregsége nyereségét tartotta. Az idős ember már alig avatkozik a közösség dolgaiba, mentálisan távolodik tőle: „Az ember értelme még szenvedélyesen azonosul a világgal, de már növekvő érzelmi távolságból.”⁴¹ Az író pszichikus valósága tehát részben már szabad a történelemtől és a társadalmi-fizikai realitásoktól. Másik tudati oldalról közelítve azt mondta, a hit segít abban, hogy nem kell megértenie a világtörténelem véres bohózati jeleneteit, s nincs oka lázadni a neki jutott osztályrész ellen. Talán van értelme a céltalan örületnek látszó történelemnek, csak meghaladja elménket.

Cs. Szabó *Vérző fantomok* címen jelentette meg elbeszéléseit 1979-ben. Az ötlet Shakespeare-től származik, *A velencei kalmárból*. Shylock szájából szól az üldözött nép, a zsidó panasza: Ha megszurtok, nem vérzünk-e, ha csiklandoztok, nem nevetünk-e, ha megmérgeztetek, nem halunk-e meg? Avagy az írói világ is hasonlóan viselkedik az érzékszervekkel felfoghatóhoz, amint a zsidó is ugyanolyan szenvedő ember, mint a keresztény. A fantomok a száműzött író képzeletének szüleményei, emlékei, közöttük él. Részben elválnak a realitástól, ám médiumok is: az író gyökerei, lelki köldökzsinórijai az emlékezetben élő múltba. Lelki tartalmakat fejeznek ki, tehát valóságosak. Őlthetik helyek, helyzetek, alakok formáját, lehetnek nevek, történeti hősök. Közös sajátosságuk, hogy beleesőlnak az egyéni sorsba. Részesülnek annak szenvedéséből, ezért vérezhetnek. Saját lelki és szellemi állapotot idéznek elő, egy személyesre hangolt valóságot – a benne felismerhető emberi sors azonban általános emberi tapasztalattá válhat.

Cs. Szabó használta a „létbe vettetés” kifejezést, ismerte a magány metafizikai szorongását. A létezés uralhatatlanságával szemben próbált kitartani Jézus oldalán, mert onnan jön a felajánlás a feltétlen szeretetre, az istenség a kezdeményező fél, a halandó az elfogadó. Hivatását a keresztény oltárra emelte, amikor arról szól, hogy a művész mindig elfogadja meghívást: „Hiszen művében találkozik s békül meg leginkább ember az emberrel [...] Ők Jézus belső munkatársai, az örök kenyérszaporítók [...]”⁴² A nagy műveknek mindig istentávlatuk van. A logikai láncolat szerint a művészet Cs. Szabó általi efféle szakralizálása azon túl, hogy szembefordul a modern művészetnek a mindenféle konvenció és előíró szabálykövetés alóli önfelszabadításával, illetve teljes profanizálásával, olyan korkritika is, amely az alacsony szinten homogenizáló, szekularizált és konvencióellenes, egyeduralkodóvá váló konzumkultúrát, valamint a techné uralta, elembertelenedő életvitelt elutasítva a régiséghez fordul, s a dogmatikus vallásos gyakorlattól és egyházaktól távolságot tartva ugyan, ám mégis a logocentrikus értelem kínálta metafizikai vigaszt keresi.⁴³ Utolsó kapaszkodója a transzcendens remény: „nincs az a földi hatalom, nincs az a fantasztikus töltésű bomba, nincs az a szolgálalkú természettudomány, amely teljesen és örökre megsemmisítheti az ember

Isten-adta belső szuverenitását”.⁴⁴ Adyhoz fordult segítségért, utána mondta, hogy az Isten „van valamiképpen”. Vallomása szerint olyan istenhívő ő, aki nem mondhatja magát dogmatikai értelemben kereszténynek, mert nem ért egyet minden hittétellel. Kulturális és filozofikus keresztény, ahogyan érzelmi is. Elfogadta az Istentől való sorsot, ami vak és öntudatlan. A sorssal való győtrődés egyéni feladat. A személyes szabadság pedig majdnem mindig tragikus, mert korlátolt. A szabad akarat a maga ellentmondásosságában gyakorolható, amint az kiderül az emigráció értelmezéséből: „én űztem el magamat, paradox módon szabad akarattal az eleve elrendeltetés hatalmában, és »szabodon se voltam szabad«, hogy csekély változtatással Babits egyik csodálatos versét idézzem”.⁴⁵ A predesztináció hatalmát egész életére kiterjesztve látta: „Életem első, aránylag könnyebb fele úgy alakult, mintha második felében eleve önkéntes számkivetésre rendeltettem volna: lélekedző iskolául szolgált.”⁴⁶ Viselkedésében a keresztényi alázatot igyekezett összebékíteni a reménytelenül is sztoikus kitartással. A lehetséges megváltásnak kétféle értelme is volt számára. A behatárolt személyes szabadság drámája „halandóságunk földi határain belül megváltássá lényegülhet át az utódok feldolgozó tudatában”.⁴⁷ Ez azonban csak halvány remény, ha hozzáolvassuk kifakadását: „egy hajszálat se változtattam mások életén”.⁴⁸ A másik megváltás már az immanencián kívüli: „Hiszek az irgalomban s a kegyelmező Istenben.”⁴⁹ Ketreccé vált az egész földkerekség, nincs megváltás istenhit nélkül.

Művei jövőjére irányuló valószínűségi számításának azonban inkább a földi kárhozathoz van köze: „S éppen azért fogok gyorsan elavulni, mert [...] nyakig a század fia voltam ugyan, de kívülállóként, kényszerből, csak peremszegélyén.”⁵⁰ Saját esztétikájával, a kor művészi tükrözésének kívánalmával szemben mutatta magát gyöngének. *Doveri átkelés* című könyvéről negyven év táblatából szólva lesújtó az önbírálata: „Helyenként olvashatatlanul elavult, legalábbis szerintem, mert nagyképű szaktudással boncolja a pillanatnyi közgazdasági helyzetet, ma már én sem tudom követni. Nem is érdemes.”⁵¹ S ha kritikátlanul tudomásul vesszük még anakronisztikusságának beismerését – „Egy kihalt angolszász műfajt űzők magyar nyelven”⁵² –, arra a téves következtetésre juthatunk, ez itt a végszó: az önfelszámolás. Mégis csak 21. századi korunk hőse hát az író? Figyeljünk kétegyre, önmagát elbizonytalanító, visszavonó gesztusaira? Mi sem volna egyszerűbb és kifizetődőbb: író és értelmezője kapna egy esélyt a teoretikus mainstream farvizén a generális kulturális szkepszis illusztrációjára.

Csakhogy életművének sorsát nem látta jól az író. Aki még foglalkozik vele, azért teszi, mert történeti megértése egy múlt századi alakot akar látni, akiből kimutathatók a magyar áldozati szerep politikai okai és szimptomái.⁵³ Az esztétikai megértés számára azért nem igazán érdekes, amiért a legérdekesebbnek kellene lennie: a kívülállósága miatt. Nem kisajátítható sem személye, sem életműve. „Angol az útlevellem, de magyar a büszkeségem”,⁵⁴ illetve „én az Árpád-kori ország tagjának érzem magamat, szabad közmagyarnak, területileg nem tudom, s holtig nem fogom beérni kevesebbel”⁵⁵ – kellemes dorombolás ez a függetlenségpárti, ábrándos nemzeti önérzetnek. Azt azonban már nem hallgatja szívesen, ha Cs. Szabó arról beszél, hogy neo-jozefinistának vallja magát, mert a felvilágosult, modernizált ősi állam az eszménye, amely saját kultúrával bírt, s a kisállami magyar függetlenség nem volt megfelelő ár a feldarabolásáért.⁵⁶ S az az egység a történelmi Magyarországon élő népek egyenrangúságát kívánta volna meg. Arról a gutaütéses állapotról már nem is beszélve, ha a magyar sorstragédiáért felelőst keresők azzal szembesülhetnek, hogy Jászi Oszkár túl tiszta embernek minősül általa.⁵⁷

A romantikától tartó, konstansnak mutatott, „mindenható” kulturális bomlási folyamat esztétikai normája szempontjából figyelmen kívül hagyandó kellene legyen például, amit a homoszexualitása miatt „bűntudattal sújtott”, a „testiségtől irtózó” Proust regényírása apropóján a koronként más-más fogalmazásban felújuló platóni eszme Változatlan Valóságáról gondolt: „Mire megvénülünk, a testi és lelki széthullásban nemzedékről nemzedékre megismétlődik a földi pokol egyértelmű utolsó ítélete. S az ítélet alól csak egyféle szabadulás van: önrombolásig feszített, aszkétikus áldozatunk a csillámló létnél maradandóbb műért. Ez, csak ez a megváltás Sodomában.”⁵⁸ Éppen fordítva kellene látnia, mindenféle megváltásképzetet messziről el kellene kerülnie, ha közel akar kerülni a kánonfához. Idealizmusa pedig végképp túrhetetlen! „Van egy mérhetetlenül nagy múltú és idealizálva is valóságos nyugat-európai civilizáció, megtalálok minden szinten [...] Ott van előtted, csak nem veszed észre [...] a mindennapok szennye fölött lebeg egy örökké vonzó, mert belsőleg gazdagító Nyugat-Európa, a szenny fölött lebeg egy örökké vonzó, erkölcsileg kötő és kötelező haza is.”⁵⁹

Mit kezdjen ezzel az ásatag logocentrizmussal egy poszthumán elme?⁶⁰ Rádadásul se balról, se jobbról nem korrekt politikailag...

Mi legyen hát ezzel a szabad közmagyarral?

JEGYZETEK

¹ Cs. Szabó László, *Hűlő árnyékban*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982, 261.

² Cs. Szabó, *Két tükör közt*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1977, 173.

³ *Hűlő árnyékban*, 7.

⁴ Lásd erről: PATAKI Ferenc, *Önéletrajzi emlékezet – önismeret – önéletírás*, *Pszichológia*, 2006/2, 97–151.

⁵ BÁNYAI János, *Önéletrajzi esszé a másik Európáról. Cs. Szabó László az európai műveltség színpadain*, *Híd*, 2005/1, 13.

⁶ *Hűlő árnyékban*, 9.

⁷ *Uo.*, 11.

⁸ *Uo.*, 14.

⁹ Az „esszéíró nemzedék” elnevezés ellen mindig tiltakozó Cs. Szabót a 75. születésnapján méltató George Cushing professzor ezt az azonosító kategóriát is elvitatta: „rájöttem arra, hogy Nyugat-korszakról, Nyugat-nemzedékekről nemigen lehet beszélni, mert a Nyugat nem volt központosító tényező a magyar irodalomban”. George CUSHING, *Cs. Szabó László. Előadás a 75 éves íróról*, *Új Látóhatár*, 1981/1, 76–77.

¹⁰ *Hűlő árnyékban*

¹¹ *Uo.*, 103.

¹² *Uo.*, 104.

¹³ *Uo.*, 193.

¹⁴ CSOÓRI Sándor, *Cs. Szabó László sírjánál*, *Katolikus Szemle*, 1984/4, 299.

¹⁵ *Azért is. Három beszélgetés Urbán Györggyel = Hűlő árnyékban*, 280.

¹⁶ *Uo.*, 282.

¹⁷ *Uo.*, 198.

¹⁸ *Uo.*, 157.

¹⁹ *Uo.*, 97.

²⁰ *Uo.*, 261.

²¹ *Uo.*, 76.

²² *Uo.*, 88.

²³ „A mi korunk már egy átmeneti kultúrtípus”. *Cs. Szabó László naplója, 1928*, Forrás, 2005/11, 6.

²⁴ *Hűlő árnyékban*, 160.

²⁵ *Uo.*, 160.

²⁶ *Két tükör közt*, 13.

²⁷ *Uo.*, 10.

²⁸ *Uo.*, 119.

²⁹ *Uo.*, 127.

³⁰ *Uo.*, 108.

³¹ Vö. HORVÁTH János, *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közössége*, Pallas Kiadás, Budapest, 1919.

³² *Magyar versek Aranytól napjainkig*, szerk. Cs. Szabó, Anonymus, 1953, 15.

³³ *Uo.*, 16.

³⁴ *Két tükör közt*, 151.

³⁵ *Uo.*, 176.

³⁶ *Uo.*, 177.

³⁷ *Uo.*, 175.

³⁸ *Uo.*, 174.

³⁹ *Uo.*, 180.

⁴⁰ *Uo.*, 178.

⁴¹ *Uo.*, 184.

⁴² *Uo.*, 184.

⁴³ CSEPELI György megfogalmazásában: „Cs. Szabónál a kétely és a hit birkózásából a hit kerül ki győztesen, igaz, halálosan megsebzetten.” *Exilium vita est*, *Világosság*, 1984/2, 128.

⁴⁴ *Két tükör közt*, 203.

⁴⁵ *Hűlő árnyékban*, 262.

⁴⁶ *Uo.*, 159.

⁴⁷ *Uo.*, 261.

⁴⁸ *Uo.*, 152.

⁴⁹ *Uo.*, 159.

⁵⁰ *Uo.*, 152.

⁵¹ *Uo.*, 231.

⁵² *Uo.*, 192.

⁵³ Példázza ezt Csoóri Sándor sírbeszédének egy mondata: „Cs. Szabó [...] hazájából való kényszerű kiszakadásával jelképez valami elsápasztó kortünetet: a század személyek fölötti tragédiáját, ami egyúttal a magyar történelem áldozatoktól súlyos és menekülésektől fuldokló pillanata.” Lásd erről: Csoóri, *i. m.*, 299.

⁵⁴ *Hűlő árnyékban*, 296.

⁵⁵ *Uo.*, 279.

⁵⁶ *Vö. Uo.*, 300.

⁵⁷ *Vö. Uo.*, 123.

⁵⁸ Cs. Szabó, *Megváltás Szodomában. Marcel Proustról = Alkalom*, Gondolat, Budapest, 1982, 451.

⁵⁹ *Hűlő árnyékban*, 277–8.

⁶⁰ A gond megjelenése Falusi Márton problémafelvetésében: „A »magyar posztmodern« irodalmi tudata részint a Cs. Szabó-i esszé ismeretelméletével nem tud mihez kezdeni, elvégre a »tudományossággal« összevetve szóra sem méltatja, és a »szellem« fogalmát [...] is számúzte a kultúratudományból; részint pedig a »dialogikus horizontmozgással«, amely a magyar irodalom sajátságát – egyedi küldetését, alkatát – nem hajlandó feladni azon az áron, hogy az európai irodalomban mint az egyik nemzeti irodalmat elhelyezze.” Lásd erről: FALUSI Márton, „...költők ígéiben, s egy hibátlanul tündöklő Magyarország tervében”. Cs. Szabó László: *Hazajáró lélek*, Kortárs, 2019/5, 106.

